

प्रकरण चौथे

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील भाषाशैली

१. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील निवेदन
२. संवादरचना
३. सामाजिक व सांस्कृतिक स्तर व्यक्त करणारी भाषा
 - ३.१ बोलीचा वापर
४. चळवळीमधील शब्दांचा वापर
 - ४.१ चळवळीविषयक वाक्य
५. साद शब्दांचा वापर
६. इंग्रजी शब्दांचा वापर
७. नादानुकारी शब्द
८. म्हणी व वाक्प्रचार
९. रूपक, प्रतीक आणि प्रतिमांचा वापर
 - ९.१ रूपक
 - ९.२ प्रतिमा
 - ९.३ प्रतीक
१०. शिव्यांचा वापर
११. तिरकस व उपरोधपूर्ण भाषा
१२. भाषेची काव्यात्मकता

समारोप

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील भाषाशैली

प्रास्ताविक :

प्रत्येक साहित्यकृती भाषेच्या माध्यमातून साकार होत असते. असे असले तरी लेखकागणिक आणि साहित्यकृतीच्या आशयागणिक प्रत्येक साहित्यकृतीची भाषा वेगवेगळी रूपे धारण करित असते. कादंबरीचा विचार करित असताना तिच्यातील घटकांना आणि अभिव्यक्तीला जेवढे महत्त्व आहे तेवढेच महत्त्व कादंबरीमधील भाषेलाही असते. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार मुळात बहुकेंद्रीय असल्यामुळे भाषा ही अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम ठरते. कादंबरीच्या भाषिक स्वरूपाविषयी भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “कादंबरीची भाषिक रूपे कादंबरीच्या संहितेतून एकमेकांशी काहीतरी संबंध ठेवूनच योजलेली असतात. ह्या कादंबरीतले विश्व तिच्या संहितेच्या भाषिक रूपांच्या परस्पर संबंधातूनच निर्माण होत राहते.”^१ भालचंद्र नेमाडेच्या वरील विवेचनाचा चिकित्सकपणे आपण जेव्हा विचार करतो तेव्हा कादंबरीच्या किंबहुना कोणत्याही साहित्यकृतीच्या भाषेला किती महत्त्वाचे स्थान आहे ते समजते. म्हणूनच कादंबरीतील भाषेला एक वेगळे महत्त्व प्राप्त होत असते. एखाद्या साहित्यकृतीचे मूल्यमापन करतानाही साहित्यकृतीच्या भाषाशैलीचा विशेष आधार घ्यावा लागतो. लेखक भाषिक अभिव्यक्तीद्वारेच आपले निरीक्षण मांडत असतो.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळीचा अभ्यास करित असताना या कादंबऱ्यांमधील भाषाशैलीचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. कादंबरीतील कथानक हे विविध भाषिक प्रयोगाद्वारे पुढे जात असते. कादंबरीमधील निवेदन, संवाद यामधून विविध भाषिक गुणवैशिष्ट्ये पहावयास मिळतात. त्यामध्ये शरणकुमार लिंबाळे यांच्या ‘भिन्नलिंगी’, ‘उपल्या’ व ‘हिंदू’ या कादंबरीमधील भाषाशैलीचा अभ्यास पुढील प्रमाणे केला आहे.

१. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील निवेदन :

निवेदन हे कादंबरीचे महत्त्वाचे अंग असते. निवेदनाच्या माध्यमातूनच कादंबरीतील वातावरण, प्रसंगचित्रण, पात्रे, व्यक्तिरेखा, त्यांचे स्वभाव, त्यांच्या वृत्ती-प्रवृत्ती इत्यादी बाबींना महत्त्व प्राप्त होते. निवेदन हा कादंबरीचा आत्मा असतो. जो अनुभव प्रथम पुरूषी किंवा आत्मनिवेदन पद्धतीने व्यक्त होतो, तेवढ्या सामर्थ्यानिशी ते तृतीय पुरूषी निवेदनाने होतोच असे नाही. तृतीयपुरूषी निवेदन हे तटस्थ वृत्तीने करणे आवश्यक ठरते. असे नाही झाले तर कादंबरीतील अनुभवाभिव्यक्तीला अनेकदा बाधा येते.

प्रथमपुरूषी किंवा आत्मनिवेदन पद्धती म्हणजे कादंबरीतील पात्राने, विशेषतः नायक, नायिका अथवा एखाद्या केंद्रीभूत पात्राने स्वतंत्र आपली कथा-व्यथा सांगणे असे रूढ अर्थाने म्हणता येईल. या पद्धतीत निवेदक स्वतःच्याच दृष्टिकोणातून येथील समाज व संपूर्ण मानवी जीवनाकडे चौफेर दृष्टीने पहात असतो. त्याचे असे पाहणे हीच लेखकाच्या अनुभवाची अभिव्यक्ती असते. शरणकुमार लिंबाळे यांनी प्रथम पुरूषी निवेदन पद्धतीचा वापर आपल्या कादंबरीमध्ये काही प्रमाणात केलेला आढळतो.

‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीमध्ये लेखकाने ‘दंगल’ या पहिल्या विभागात तृतीय पुरूषी निवेदनाचा वापर केलेला आहे. याचा अर्थ येथील निवेदन या कादंबरीच्या वातावरण निर्मितीला आणि कथानकाला पेलून धरण्यास असमर्थ ठरले असे नाही, उलट या विभागातील कथात्म अभिव्यक्ती तृतीय पुरूषी निवेदनामुळे अधिक प्रत्ययकारी झाली आहे. कादंबरीमधील दंगलीचे, मोर्चाचे, नेत्यांच्या स्वभावाचे चित्रण अशा निवेदनामुळे अधिक गडद झाले आहे. तृतीय पुरूषी निवेदनामुळे दलित कार्यकर्त्यांचे तटस्थ राहून अवलोकन केले आहे. त्यामुळे कार्यकर्त्यांच्या व नेत्यांच्या स्वार्थी स्वभावाचे त्यांच्या फुटीरवृत्तीचे चित्रण दिसून येते. कादंबरीतील ‘परपुरूष’ या विभागात प्रथमपुरूषी किंवा आत्मनिवेदन पद्धती स्वीकारलेली दिसते. लेखकाला यामध्ये कार्यकर्त्यांच्या मनातील विचार प्रकट करायचे होते. ‘भिन्नलिंगी’ मधील हे निवेदन अंगभूत गरजेतून पात्रमुखी बनलेले आहे. त्यामुळे कार्यकर्त्यांचे व्यक्तीत्व, त्याचे ऑफीस, त्याच्या संसारातील व्यथापूर्ण घटना, त्याचे एकतर्फी प्रेम येथे प्रतिबिंबित झालेले दिसते.

‘भिन्नलिंगी’मधील निवेदनात शरणकुमार लिंबाळे यांनी निवेदन आणि संवाद यासाठी ‘दंगल’ व ‘परपुरुष’ या दोन विभागात भिन्न भाषाशैली योजिलेली दिसते. लेखकाने तृतीय पुरुषी निवेदनाचा वापर भिन्नलिंगी कादंबरीतील ‘दंगल’ मध्ये केला असला तरीही प्रमुख पात्रांच्या मनातील विचार, भावना व्यक्त करताना त्या पात्रांचा एखाद्या घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यक्त करताना आत्मनिवेदनाच्या पातळीवर निवेदन पहावयास मिळते. उदा. रामची आई आजारी असते तेव्हा रामच्या मनःस्थितीचे चित्रण करताना तृतीय पुरुषी निवेदनात बेमालूमपणे आत्मनिवेदन येते. “माय, तू मेलीच तर मी पोरका व्हेईन. माझा असलेला अडूसाबी उध्वस्त व्हेईल. मी उघड्यावर पडीन. माय, तुझ्यामुळं मला लै आधार वाटतुया. माय, तू मेलीच तर मला कुणाकुणाचे पाय धरावे लागतील? माय, तुझ्या मातीला काय खर्च येईल? या बेकाराच्या मायीची माती चांगली व्हेईल का?”^२ अशा रीतीने तृतीयपुरुषी निवेदनाबरोबरच आत्मनिवेदनात्मक प्रकाराचा गरजेनुसार वापर केल्यामुळे पात्रांच्या आंतरिक मनोविश्वाचे चित्रण कादंबरीमध्ये उमटलेले दिसून येते.

‘उपल्या’ कादंबरीत लेखकाने प्रथमपुरुषी अथवा आत्मनिवेदन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. या कादंबरीतील अनिरुद्ध कुलकर्णी, दयानंद किणीकर व विजय पगारे ही पात्रे एकापाठोपाठ येऊन आपले आत्मनिवेदन प्रकट करतात अशी कादंबरीची रचना केली आहे. कथानकाला गती देण्यासाठी तृतीय पुरुषी निवेदनाचाही वापर केलेला दिसून येतो. आत्मनिवेदनामध्ये पात्रांप्रमाणे भाषाशैली व संवादात बदल झालेला जाणवतो. त्यामुळे कादंबरी वाचताना विविध भाषिक रूपांचा प्रत्यय येतो. आत्मनिवेदनामुळे पात्रांकरवी मनातील व्यथा प्रकट होते. एका पात्राकरवी आत्मनिवेदन प्रकट करताना लेखकाने इतर पात्रांविषयीचे त्याच्या अंतमर्नातील विचार प्रकट केल्यामुळे इतरही पात्रांचे गुणदोष चित्रित झाले आहेत. उदा. प्रा. बनसोडे विषयीचे चित्रण अनिरुद्ध याच्या आत्मनिवेदनातून दिसून येते. “मी तासाला बसलो. प्रा. बनसोडेचा पीरियड. प्रा. बनसोडे राखीव जागेतून लागलेले, अभ्यास भरपूर असायचा; पण विषयाची मांडणी नीट करता यायची नाही. उच्चार अशुद्ध असायचे. नेहमीच नीटनेटके रहायचे पण त्यांचा चेहरा ही त्यांच्या जातीची ओळख होती, मुलं त्यांच्या तासाला बसायची नाहीत.”^३

अशा प्रकारे अनिरुद्धच्या दृष्टिकोनातून प्रा.बनसोडेंचे व्यक्तीचित्रण मांडले आहे. त्यामुळे आत्मनिवेदन पद्धती वापरूनही लेखकाने पात्रांचे चित्रण तटस्थपणे केलेले जाणवते.

‘हिंदू’ कादंबरीमध्येही आत्मनिवेदन आणि तृतीयपुरूषी निवेदन पद्धतीचा वापर शरणकुमार लिंबाळेंनी चांगल्या प्रकारे केला आहे. या कादंबरीमध्ये ‘मिलिंद’ ही व्यक्तिरेखा आपल्या परिप्रेक्ष्यातून आत्मनिवेदन मांडते. मिलिंदच्या अंतर्मनातील भाव भावना, वेदना, विचार व्यक्त करण्यासाठी लेखकाने कलात्मकतेने प्रथम पुरूषी निवेदनाचा वापर केला आहे. त्यामुळे कादंबरीला एक वेगळी कलात्मकता लाभली आहे. यामधील संवादात त्यांनी प्रमाण भाषेचा व ग्रामीण बोलीचा प्रसंगानुसार वापर केला आहे. त्यामुळे विविध भाषाशैली या कादंबरीमधून दिसून येते. उदा. माणिकचंद, गोपीचंद व मिलिंद यांचे एका प्रसंगाविषयीच्या निवेदनात “माणिकचंद व गोपीचंदनी मला नेहमीप्रमाणे गाडीत ढकललं होतं. त्यांच्या लेखी मी बारदानाचे बंडल होतो. गोपीचंदने गाडी स्टार्ट केली आणि माणिकचंदने आपले तोंड. ‘सासऱ्याचं ऐकावं लागतं. आम्ही घरजावई पडलो. ‘शेतावर जा’ म्हणून त्याचा टोमणा चालू असतो. दिवसा धंद्यात वेळ मिळत नाही. महिन्यातून एकदा मुक्कामाला येतो. तेवढाच चेंज. कधी तू असतोस तर कधी सिताफळे.”^x या निवेदनातून विविध भाषिक रूपे पाहावयास मिळतात. तसेच माणिकचंदचे तृतीय पुरूषी निवेदनातून सहजतेने आत्मनिवेदन येणे असे गरजेनुसार निवेदनात बदल झालेला जाणवतो.

कादंबरीतील निवेदन पद्धतीचा अभ्यास केल्यानंतर कादंबरीत वापरलेल्या विविध भाषाशैलींचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. वास्तविक प्रत्येक लेखकाची कलाकृती निर्मितीसंबंधीची एक स्वतंत्र शैली असते. याच भाषाशैलीतून त्याचे व्यक्तिमत्त्व साकार होते.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्यापूर्वी आलेल्या दलित साहित्यातील भाषेचा विचार करता भीमसेन देठे, बा.स.हाटे, ना.रा.शेंडे यांनी आपल्या साहित्यातून निवेदनासाठी नागर भाषेचा व संवादासाठी ग्रामीण भाषेचा वापर केलेला आढळतो. परंतु लिंबाळे यांनी ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत अण्णा भाऊ साठे यांच्याप्रमाणे निवेदन आणि संवाद

या दोन्हीसाठी ग्रामीण भाषेचा वापर केला आहे. उदा. “राम बग्गा, गेलं सालीच बी.या. झालाय. बियाला आलेला पोरगाय. लग्नाचं वय टळून चाललयं, पर अजूक त्येला लगीन करयचं न्हें म्हणतुया.” (भिन्नलिंगी) यामधून ग्रामीण भाषेचा प्रत्यय येतो. तर ‘उपल्या’ व ‘हिंदू’ कादंबरीत प्रामुख्याने नागरी भाषेचाच वापर दिसून येतो. उदा. “दलित पॅथर’च्या स्थापनेमुळं दलित तरूणांमध्ये उत्साहाचं वातावरण निर्माण झालं होतं. दलित समाजाची आशा जागली होती.” (उपल्या) अशाप्रकारे येथे निवेदनात प्रमाण भाषा आढळते तर ‘हिंदू’ कादंबरीतही निवेदन व संवादात प्रमाण भाषेचा वापर केला आहे.

उदा. ‘प्रभाकरने तात्या कांबळेचा खुन करण्यासाठी वापरलेली तलवार कोठे आहे?

त्याचे कपडे काठे आहेत? मराठे हवालदार

‘त्याने खुन केलाच नाही? रामभाऊ कावळे

‘पोलिसांनी वाड्यात लपवलेली तलवार जप्त केली होती. (हिंदू)

अशाप्रकारे शरणकुमार लिंबाळेंच्या कादंबरीमध्ये पात्रानुसार व प्रसंगानुसार भाषिक विविधता पहावयास दिसते. म्हणजेच सुशिक्षित व्यक्तिरेखेसाठी ते इंग्रजीमिश्रित प्रमाण भाषेचा वापर करताना दिसून येतात.

२. अंवाढबचना :

शरणकुमार लिंबाळे यांनी आपल्या कादंबरीत निवेदन व संवादात विविध भाषिक रूपे वापरलेली आहेत. त्यांच्या निवेदनात व संवादात प्रामुख्याने ग्रामीण बोलीतील महार-मातंग समाजातील वापरले जाणारे शब्द येतात. लेखक ज्या समाजात वावरतो त्या समाजातील भाषा लेखकाच्या साहित्यात पहावयास मिळते. याविषयी उषा हस्तक म्हणतात, “कादंबरीकाराला लाभलेला विशिष्ट भाषेचा वारसा, ह्या भाषेची वैशिष्ट्यपूर्ण घडण त्याच्या काळात अस्तित्वात असणारे व्यावहारिक व वाङ्मयीन भाषेचे स्वरूप, बालवयापासून त्याच्यावर झालेले संस्कार... ह्या सर्वांच्या परिपाकातून त्याची स्वतःची अर्थात कादंबरीची भाषा घडत असते.”^५ त्यामुळे लेखक ज्या समाजात वावरतो तेथील भाषा तो आत्मसात करतो व कादंबरीत पात्रांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीनुसार त्याचा वापर करतो.

कादंबरीमध्ये संवाद रचना करित असताना शरणकुमार लिंबाळे लहान लहान वाक्यातून बोली भाषेतील शब्द व पात्रांच्या स्वभावानुसार काही ठिकाणी प्रमाण भाषा वापरली आहे. 'भिन्नलिंगी' कादंबरीत प्रा.कांबळे, कांबळे वहिनी व सावंत ही पात्रे संवादात प्रमाण भाषेचा वापर अधिक करताना दिसून येतात. तर राम, सारजा, चेल्या, मन्या, सुमी, धोंडूदादा ही पात्रे संवादात बोली भाषेचा वापर करतात. उदा. चेल्या, मनू व त्यांचे रूमपार्टनर यांच्यामधील संवाद...

“मनू, ते चांभारडे लै भाव खाऊ लालेत बघ.”

‘का, काय झालं?’

‘तिच्या मायला, त्येनला जैभीम केल्यावर जैभीमच करत न्हैत!’

‘आलीय का मस्ती म्हणाव! बाबासायबाचं खाऊन?’

‘आज त्या भुज्यानं जैभीम का पैवीम म्हनलं मला.’^६

या संवादामधून बोलीभाषेतील शब्द, तरूणांमध्ये शिवराळ शब्दांचा वापर करून बोलण्याची शैली दिसून येते. लेखकाने संवाद रचना करताना पात्रांच्या गुणांचे, वृत्तीचेही दर्शन घडविले आहे. गरजेनुसार विरामचिन्हांचाही वापर कादंबरीमध्ये केलेला दिसून येतो.

‘उपल्या’ कादंबरीमध्येही लेखकाने नागरी व प्रमाण भाषेचा वापर केलेला दिसून येतो. काही ठिकाणी पात्रांच्या स्वभावानुसार ग्रामीण बोलींचाही वापर केला आहे. उदा. दयानंद व त्याची गावाकडील मावशी यांच्या संवादात दिसून येतो.

“मावशी कशी काय आलीस?’

‘येऊ नको, म्हणतो काय?’

‘तसं नाही अचानक आलीस म्हणून विचारलं...’

‘तुला सांगुन सवरून आलं पायजे का?’

‘मावशीसाठी चहा करा.....’

‘मावशी गाठोड्यात काय आणलंय?’

‘सागुतीचं गाडगं बांधून आणलंय...’

‘मी हसू लागतो. मावशी गाठोडं सोडते.’

‘बामणाची बायको केलीस . तुला सागुती खायला कुठून मिळणार? ही बामणीन तुला काय करून घालील? दोन दिवस राहिन तुला खाऊ घालीन आन् जाईन . तू माझ्या स्वप्नात मटन मागत होतास . म्हणून आले .’”^९

या संवादामधून ‘सांगून सवरून’, ‘सागुतीचं गाडगं’ हे शब्द ग्रामीण बोलीतील दिसून येतात . अशिक्षित, गावाकडील मावशीच्या तोंडीही लेखकाने प्रमाण भाषेचाच वापर केलेला आढळतो . अशा चित्रणामध्ये ग्रामीण बोलीचा अधिक वापर केला असता तर कथानकाला अधिक कलात्मकता लाभली असती . संपूर्ण संवादात प्रमाण, नागरी भाषेचाच वापर अधिक आढळतो .

लिंबाळे यांच्या ‘हिंदू’ कादंबरीमध्येही विशेषत्वाने नागरी भाषा आहे . या कादंबरीमधील संवादामधून वैचारिकतेचीही जाणीव होते . अचलपूरमधील सवर्ण आणि जिल्ह्यातील हिंदू नेते यांच्यामधील संवादामधून त्याचा प्रत्यय येतो . धर्मातरावर बोलताना ते म्हणतात...

“परकीय पैशाच्या जोरावर हे धर्मातर होतय”

‘मग हिंदूनीही दलिताना पैसे द्यावेत .’

‘पिण्याचे पाणी देत नाहीत पैसे कसे देणार’

‘मग होऊ द्या धर्मातर .’

‘भिती धर्म बुडण्याची नाही . महारांना समानतेने वागवावं लागेल, हा विचार करा .’

‘ह्या देशात परकीय धर्माचे लोक वाढतील .’

‘हिंदू धर्मातही परकीय लोकांना घ्या .’

‘कसे घेणार? हिंदू धर्मात आल्यावर त्यांना कोणत्या जातीत घ्यायचे हा प्रश्न पडतो .’

‘जातीव्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे .’

फुले आंबेडकरांनी हेच सांगितलंय .”^८

या संवादामधून धर्मातराविषयीच्या महत्त्वपूर्ण घटनेची सवर्णामधील चर्चा लेखकाने घडवून आणली आहे . धर्मातरासारख्या महत्त्वपूर्ण व तात्त्विक विषयाला लेखकाने छोट्या-छोट्या वाक्यातून मांडल्यामुळे वाचकाला तो सहजपणे समजतो .

धर्मातराविषयीचे सवर्णांचे मतही याठिकाणी प्रकट होते . संवादाची भाषा, साधी आणि लहान-लहान वाक्यांची आहे . ती अगदी नैसर्गिकपणे तिथल्या वातावरणातील नेमकेपणा मांडते .

३. सामाजिक व सांस्कृतिक रूतव प्यक्त करणाऱी भाषा :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील भाषेतून सामाजिक व सांस्कृतिक स्तराविषयी माहिती मिळते . त्यांच्या कादंबरीत प्रामुख्याने दलित चळवळीचे चित्रण येते . त्यामुळे दलित समाज, त्यांची बोली, रहाणीमान, त्यांचे उत्सव याचे चित्रण करताना त्यामधील सामाजिकता दाखविण्यासाठी समाजातील दैनंदिन वापरातील ठराविक शब्दांचा कादंबरीत वापर केला जातो . याविषयी रमेश धोंगडे म्हणतात, “ज्या समाजाचे, ज्या काळाचे चित्रण साहित्यकृतीत येते त्या काळाची आणि त्या समाजाची भाषा वापरणे ही एक साहित्यनिर्मितीची क्लृप्ती आहे .”^९ याप्रमाणे लेखकाने दलित समाजातील विविध शब्दांचा वापर कादंबरीत केलेला दिसतो . या शब्दामधून दलित सामाजिकता व लेखकाची जीनशैलीही प्रत्ययास येते . लेखकाने कादंबरीमध्ये वापरलेल्या शब्दामधून पुढीलप्रमाणे विविध शब्दांचा अभ्यास करून त्यामधील सामाजिकतेविषयी माहिती घेता येते .

३.१ बोलीचा वापर :

लिंबाळे यांच्या कादंबरीची भाषा प्रामुख्याने नागरी असली तरी त्यामध्ये बोलीभाषेचे रूपही मोठ्या प्रमाणात आढळते . त्यांच्या कादंबऱ्यामध्ये बोलीचा प्रत्यय देणारी शब्दसामग्री ही विपुल प्रमाणात दिसते . त्यांच्या ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीमध्ये बोलीभाषेतील शब्द विपुल प्रमाणात पहावयास मिळतात . उदा . ‘उभी हयात’ (संपूर्ण आयुष्य), ‘रडकंपण’(विधवा), ‘सिंधीच्या फरळ्या’(शिंदीच्या झाडाच्या फांद्या), ‘पन्हाळ्या’ (खापऱ्या-कौले), ‘मुड्या’ (पोकलेला तांब्या किंवा काट नसलेला तांब्या), खेटूर (जुने चप्पल), ‘ईड’(येईल), ‘कडुसन’(सूर्य अस्ताला जाण्याची वेळ), हूरूंट (असमंजस), ईवक (सर्व काही), डल्ल्या (मांस), ईरागत (लघुशंका), हालवण (हाल), दोफंडी(दूही), दिरिंग (अस्वस्थ), रिपट (भाकरी), गुंडया (बटण), सांदी गोंदी(सर्वत्र) इत्यादी शब्द ग्रामीण बोलीचा उत्कट प्रत्यय देतात . त्यामुळे ही भाषा त्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते .

अशाप्रकारची बोलीभाषा 'उपल्या' कादंबरीमध्येही आढळते. 'नवा बकरा'(नवीन माणूस), बुळं (नामर्द), 'सागुती'(मटण) इ.मधून त्यांचा प्रत्यय येतो. 'हिंदू' कादंबरीतही 'मूसर' (खरकटे), गोची (अडचण), 'ब्याद' (नको असणारी वस्तू), काट्यावर घातलं (संकटात टाकणे) इ.शब्द आढळतात. बोली भाषेतील शब्दाचे प्रमाण 'भिन्नलिंगी' कादंबरीत अधिक दिसून येते. या कादंबरीमध्ये निवेदनासाठी ग्रामीण बोलीचाच वापर केलेला आहे.

लिंबाळे यांच्या कादंबरीची भाषा पात्रांशी एकरूप झालेली आढळते. त्या त्या पात्रांची क्रिया, कृती, त्यांचे वागणे, त्यांची ढब, त्यांचं दिसणं बोलणं अभिव्यक्त करण्यासाठी लिंबाळे त्या पात्रांच्या ढबी आणि लकबी हेरतात. त्यामुळेच त्या पात्रांच्या कृती अधिक उठावदार दिसून येतात.

४. चळवळीमधील शब्दांचा वापर :

लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्याचा केंद्रबिंदू दलित चळवळ आहे. त्यांच्या तीनही कादंबरीमधील कथानके दलित चळवळ या विषयावर आधारलेली आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीमधून चळवळीमध्ये वापरले जाणारे शब्द आढळतात.

'भिन्नलिंगी' कादंबरीमध्ये दलित पँथर या संघटनेचे चित्रण आहे. त्यामुळे पँथरच्या अनुषंगाने येणारे मार्चे, निवेदन, आंदोलन, अध्यक्ष, निदर्शने, मोर्चाचे नेतृत्व, वर्तमानपत्रातील बातमी, तीव्र आंदोलन, जयंती, मंज्यांची प्रेतयात्रा, पावती बुक, पत्रकं, कार्यकर्ता, चळवळ इ.शब्द कादंबरीत येतात.

'उपल्या' कादंबरीमध्येही चळवळविषयक चित्रणामुळे चळवळीमधील ठराविक शब्द तसेच विविध दलित संघटनांची नावे पहावयास मिळतात. त्यामध्ये दलित युवक आघाडी, रिपब्लिकन युवक आघाडी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्टूडंट असोशिएशन, रिपब्लिकन स्टूडंट असोशिएशन, दलित पँथर इ.संघटनांची नावे आहेत. तसेच चळवळ, अॅक्टिव्ह, स्ट्रॉंग, कार्यकर्ते, नामांतर, अस्मिता, मोर्चा, कार्यक्रम पत्रिका, प्लॅनिंग असे चळवळीमध्ये वारंवार वापरले जाणारे शब्द पहावयास मिळतात. 'हिंदू' कादंबरीतही शिवशक्ती, भीमशक्ती, दलित चळवळ, सभा, कार्यकर्ते, भाषणं, पाटर्चा, मोर्चा, स्पिरिट, आय विटनेस, आयडॉलॉजी, वर्तमानपत्रातील बातम्या इ.शब्द येतात.

चळवळीमधील वारंवार येणाऱ्या शब्दांमुळे कादंबरीतील कथानकामध्ये जिवंतपणा आलेला आहे. तसेच मोर्च्याच्या वर्णनामध्ये व निवेदनातही लेखकाने बोलीभाषेतील शब्दांचा वापर केल्यामुळे वेगळा भाषिक अनुभव पहावयास मिळतो. वरीलप्रमाणे चळवळीमधील वापरात येणाऱ्या शब्दांचा कादंबऱ्यामध्ये शरणकुमार लिंबाळे यांनी चांगल्याप्रकारे वापर केला आहे. चळवळीविषयक विविध मतमतांतराचाही वापर त्यांच्या कादंबरीत दिसून येतो. त्यामुळे चळवळीविषयक विविध प्रतिक्रिया व्यक्त करणारी वाक्ये कादंबरीत दिसून येतात.

४.१ चळवळीविषयक वाक्य :

कादंबरीत चळवळीचे चित्रण करताना शरणकुमार लिंबाळे चळवळीतील घटनांचे केवळ वर्णन करत नाहीत तर संवाद व निवेदनामधून चळवळीविषयीच्या समाजातील विविध प्रतिक्रियांचा ते आढावा घेताना दिसून येतात. ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीतील चेल्या चळवळीविषयी आपल्या भावना व्यक्त करताना म्हणतो, “बाबासायबाची चळवळ घरोघरी पोचवू. या रिपब्लिकन वाल्यांना धडा शिकवू.” (पृ.३३) तसेच निवेदनात एक वाक्य येते. “डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ही तर आमची अस्मिता आहे. आमची जिंदगी आहे. प्राण आहे. अबु आहे.”(पृ.७६) तसेच दिनेश आपल्या भावना व्यक्त करताना म्हणतो, “पण ते काम करत नाहीत, म्हणून आम्हाला चळवळ करावी लागते.” (पृ.११९)

वरील वाक्यामधून चळवळीविषयक आशयाची जाणीव होते. विविध भाषिक अनुभूतीही पहावयास मिळतात. त्यामध्ये चेल्याच्या वाक्यांमध्ये ‘पोचवू’ व ‘शिकवू’ या शब्दांमुळे लयबद्धता निर्माण होते. तर डॉ.बाबासाहेब आमची अस्मिता आहे, आमची जिंदगी आहे, प्राण आहे असे ‘आहे’ या शब्दाचा वारंवार वापरामुळे वाक्यातील ठसकेबाजपणा जाणवतो. ‘आहे’ शब्दाचा त्यांनी कलात्मकतेने वापर केला आहे. तर दिनेशचा वाक्यात ‘पण’ व ‘म्हणून’ या उभयान्वयी अव्ययांच्या वापरामुळे वाक्यातील विचारात नम्रपणा दर्शवला आहे. व त्यातून ओघवतेपणाही आले आहे. अशाप्रकारे लिंबाळेंनी विविध शब्दांचा नेमकेपणाने व हेतुपूरसर वापर केलेला दिसून येतो.

‘उपल्या’ कादंबरीमध्येही चळवळीविषयक विविध वाक्याची मांडणी केलेली दिसून येते. त्यामुळे विविध भाषाशैलीचाही प्रत्यय येतो. त्यातून पात्रांमधील विचारसरणीचीही जाणीव होते. हे पुढील उदाहरणावरून दिसून येते. दयानंद म्हणतो, “प्रतिगाम्यांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी प्रबळ संघटना असणं आवश्यक आहे.” (पृ. ४२) या वाक्यात आपणास सहजता दिसून येते. लेखक सरळ सरळ आशयाची मांडणी करताना ‘उपल्या’ कादंबरीत अधिक दिसून येतो. म्हणजे, “पैसे घेऊन काम करणं म्हणजे चळवळीची फसवूक करणं होय.” (पृ. ६१) या वाक्यात ‘सहजतेणे’ व ‘सरळपणे’ आशयाची मांडणी केलेली दिसते. चळवळविषयक नकारात्मक दृष्टिकोण दर्शविताना दयानंद म्हणतो, “चळवळीतले समरप्रसंग सेडले तर चळवळीत असं काय असतं?” (पृ. ६७) या वाक्यात प्रश्न चिन्हाचा वापर केल्यामुळे चळवळीमधील अविश्वास व उपरोधिक शैलीची जाणीव होते.

कादंबरीत एकेका शब्दावर जोर देऊन आशयाची मांडणी करण्याची कलात्मकता दिसून येते. उदा. निकममामा आपल्या भावना व्यक्त करताना म्हणतो, “साहेबांनी कार्यकर्त्यांचं म्हणणं ऐकलं पाहिजे. कार्यकर्त्यात असमाधान वाढलं की कार्यकर्ता पक्ष सोडतो. कार्यकर्ता जगला पाहिजे. कार्यकर्ता जगला तर चळवळ जगेल. त्याच्या जगण्याचा प्रश्न सुटला पाहिजे. कार्यकर्ता तयार झाला की शहराकडे वळणार नाही. या वाक्यांतून ‘कार्यकर्ता’ या शब्दावर अधिक जोर दिला आहे व आशयात त्याचा अधिकाधिक वापर केल्यामुळे कार्यकर्त्याविषयीचे विवेचन अधिक गडद होते. तसाच प्रत्यय आपल्याला पुढील उताऱ्यात दिसून येतो. “आज चळवळ पोखरत चालली आहे. चळवळ बोगस आहे, म्हटलं, तर उद्या चळवळीत कोणी येणार नाही. चळवळीचा बोभाटा होऊन चळवळ संपू नये, म्हणून सर्व सहन करावं लागतं.” (पृ. १५९) या वाक्यांतूनही चळवळ या शब्दाचा अधिकाधिक वापर करून आशय गडद करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. तसेच लेखकाच्या गद्य शैलीचाही प्रत्यय आपणास याठिकाणी होतो.

‘हिंदू’ कादंबरीमध्येही आपणास चळवळी विषयक आशय विविध भाषाशैलीच्या मांडणीतून दिसून येतो. पुढील वाक्यावरून आपणास याविषयीचा शोध घेता येतो.

माणिकचंद - “केवळ सदानंदला सांगून हा प्रश्न सुटणारा नाही . त्याच्या मागे समाज आहे, चळवळ आहे .” (पृ.७२)

माणिकचंद - “बातमी येऊनही दलित चळवळीने काहीच केले नाही असे होऊ नये .”(पृ.८२)

गोपीचंद - “चळवळ म्हणजे धंदाच झालाय .”(पृ.१००)

‘चळवळीनं तात्या कांबळेच्या खुनाला वाचा फोडली . कार्यकर्ते रस्त्यात उतरले . कार्यकर्त्यांवर खटले भरले गेले .चळवळीच्या रेट्यामुळे तपासाची चक्रे वेगाने फिरली .गुन्हेगार गजाआड झाले .आज चळवळीची शक्ती वाया जात होती .’(पृ.१२५)

मिलिंद - “मी तुमचा कार्यकर्ता नाही . मी चळवळीची बांधिलिकी माणणारा सामान्य कार्यकर्ता आहे .” (पृ.१३५)

प्रा .बनसोडे- “चळवळ जो सुरू करतो त्याला आपण काटे आहोत? उद्या कोठ असणार आहोत आणि दहा वर्षांनी काटे असणार आहोत याची जाणीव असते .”(पृ.१४०)

प्रा .बनसोडे - “येणाऱ्या जाणाऱ्यामुळे चळवळ चालत नसते . आणि निष्ठेने साथ देणारे यांच्याच खांद्यावर चळवळ पुढे जात असते .”(पृ.१४०)

लेखकाची छोट्या-छोट्या वाक्यातून आशयाची मांडणी करण्याची कलाकत्मकता दिसून येते . मिलिंदच्या बोलण्यातून उपरोध दिसतो तर माणिकचंद व गोपीचंद यांच्या बोलण्यातून उपहास जाणवते .तर प्रा .बनसोडे यांच्या बोलण्यामधून चळवळीविषयीचा ठाम विश्वास दिसून येतो .लेखकाने कादंबरीत पात्रागणिक भाषा वापरली आहे . त्यांच्या वाक्यातून आपणाला विविधता दिसून येते . प्रत्येक पात्राच्या तोंडचे वाक्य हे इतर पात्रापेक्षा वेगळे आहे . आशय एकच असूनही त्यांच्या बोलण्याची खुबी यामध्ये विविधता दिसून येते .

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीत वर्णन केलेल्या पँथरमधील भाषणांमधूनही विविध अनुभूती येते . ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीतील चेल्या भाषणात म्हणतो, “जे जटा वाढवून, गळ्यात रूद्राक्षमाळा घालून, गांडीत लंगोट घालून दररोज दारोदार भीक मागत फिरतात, अशा त्या ऋषीमुनींच्या तोंडावर थुंकून मी माझ्या भाषणाला

सुरूवात करतो.”(पृ.३०) यामधून चेल्याची समजून येते. तसेच पँथरमधील भाषणांचा वेगळेपणा लेखकाने याठिकाणी सूक्ष्मपणे दर्शविला आहे. मनूच्या भाषणातूनही वेगळी भाषा जाणवते. भाषणात मनू म्हणतो, “बंधुनो, आपल्याला जेल होवो वा फाशी, आपण अन्यायाविरूद्ध लढणार.”(पृ.३०) अशाप्रकारे पात्रमुखी भाषाशैली कादंबरीत दिसते.

‘उपल्या’ कादंबरीतही रोहिदास डॉ.बाबासाहेबांच्या वाक्यांनं भाषणाची सुरूवात करतो, तो म्हणतो, “जे तरुण अपमान, संकट आणि दुःख ह्यांची पर्वा न करता अन्याय आणि गुलामीविरूद्ध एकसारखे झगडत राहतील व प्रसंगी आपले तारुण्यही कुर्बान करतील, ते धन्य होत.”(पृ.५७) अशा भाषणामधील विविधतेमुळे पात्रांमधील बदल व शैलीमधील विविधता आपणाला जाणवते. असेच भाषण करताना ‘हिंदू’ कादंबरीतील तात्या कांबळे म्हणतो, “जो धर्म तुम्हाला देवळात जाऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही का राहता? जो धर्म तुमच्या माणुसकीला किंमत देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही का राहता?”(पृ.६०) अशाप्रकारे विविध प्रश्नांचा आधार घेऊन त्यांची भाषण करण्याची एक वेगळीच शैली लेखक याठिकाणी मांडतो. त्यामुळे पात्रमुखी भाषाशैलीची अनुभूती येते.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीमधील आणखी एक वेगळेपण ठळकपणे दिसून येतो. ‘उपल्या’ व ‘हिंदू’ या दोन कादंबऱ्यात प्रकरणाच्या सुरूवातीस चित्रांचा वापर करून कादंबरीतील आशय त्यांनी गडद केला आहे. तसेच ‘उपल्या’ कादंबरीतील शेवटचे प्रकरण दैनंदिनीवजा लिहिल्यामुळे शैलीतील विविधता जाणवते. या प्रकरणामध्ये कार्यकर्त्यांची राजकीय कारकीर्द चित्रित केली आहे. दैनंदिनीवजा लिखाणामुळे आशयाला ठळकपणा प्राप्त झालेला दिसतो.

‘हिंदू’ कादंबरीतही लिंबाळेंनी आशय समृद्ध करण्यासाठी जलस्याचा वापर केला आहे. तात्या कांबळे हा जलसाकार आपले विचार लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी जलसे करतो. त्यामधील एका जलस्याचे चित्रणही लेखकाने केले आहे. याविषयी डॉ. विलास थोरात लिहितात, “डॉ. लिंबाळे यांनी या कादंबरीत जलशाचे चित्रण करताना परिणामकारक संगणकीय टाईप वापरलेला आहे. वेगवेगळ्या आशयासाठी वेगवेगळे संगणकीय टाईप वापरून डॉ. लिंबाळे यांनी निवेदनात आकर्षकता आणि परिणामकारकता आणली आहे.”^{१०} उपलब्ध साधनसामुग्रीचा त्यांनी कलात्मकतेने वापर

केलेला दिसून येतो. तसेच उल्लेखनीय बाब म्हणजे लिंबाळे आपल्या कादंबरीत मोठ्या प्रमाणावर अवतरण चिन्हांचा वापर करताना दिसून येतात. त्यांनी 'भिन्नलिंगी' व 'उपल्या' या कादंबऱ्यांमध्ये जास्त अवतरणचिन्हांचा वापर केला आहे. त्यामुळे निवेदन व आशयाची परिणामकारता वाढली आहे.

५. साद शब्दांचा वापर :

कादंबरीतील पात्रांच्या लकबीचा एक भाग म्हणून निवेदनात साद शब्दही येतात. साद शब्दामुळे निवेदनात ओघवतेपणा निर्माण होऊन कथानकामध्ये सलगता ठेवता येते. "साद शब्द म्हणजे मागाहून उच्चारिला जाणारा शब्द किंवा प्रतिध्वनी"^{११} 'भिन्नलिंगी'मध्ये असे काळा-कुळकुळीत, हळू-हळू, गप्पा-बिप्पा, तिरी-मिरी, न्हे-न्हे, घटाक-घटाक, घाण-घाण, गुलू-गुलू, डक-डक, आटा-पिटा इ. साद शब्द आढळतात. तर 'उपल्या' मध्ये बघता-बघता, डवळा-डवळ, हळू-हळू, साद-पडसाद, लाथा-बुक्या, वैदिक-अवैदिक, छिन्न-विछिन इ. शब्द येतात. 'हिंदू' कादंबरीमध्ये छंदी-फंदी, धन्य-धन्य, ओका-बोका, हळदी-कुंकू, चित्र-विचित्र इ. साद शब्द कथानकामध्ये कलात्मकता निर्माण करतात.

लिंबाळे यांच्या कादंबरीची भाषा संमिश्र शब्दाने युक्त अशी बनलेली दिसते. त्यामुळे त्यांची भाषा पात्रांची कृती-वृत्तीदर्शक वाटते. त्याशिवाय या भाषेतून त्यांच्या व्यक्तिरेखांची गुणवैशिष्ट्येही लक्षात येतात. त्यांचे स्वभावही या भाषाशैलीमधून प्रकट होतात.

सुटसुटीत आणि सरळ भाषा हे लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील वैशिष्ट्य आहे. कादंबरीतील वातावरण हे कथानक आणि पात्रांच्या हावभावांना पोषक ठरते. वातावरण निर्मितीसाठी आणि त्या वातावरणाचा त्या पात्रांवर ठसा उमटविण्यासाठी साद शब्दांचा ते वापर करतात. तसेच नादानुकारी शब्दांचाही वापर करताना दिसून येतात.

६. इंग्रजी शब्दांचा वापर :

अलिकडच्या काळात दळण-वळणाची साधने वाढल्याने खेडी शहरांच्या जवळ आली आहेत. याचा परिणाम म्हणून खेड्यातील माणसांच्या बोलण्यातूनही इंग्रजी शब्द येऊ लागले आहेत. आपल्या बोलण्यातही दर दोन वाक्यांमध्ये एखादातरी इंग्रजी

शब्द आढळतो असा इंग्रजीचा प्रभाव सगळीकडे दिसून येतो. शिक्षित लोकांमध्ये त्याचा अधिक मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील पात्रे ही शिक्षित तरुणांचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्यातही इंग्रजी शब्द येतात.

‘भिन्नलिंगी’ या कादंबरीत पुढीलप्रमाणे इंग्रजी शब्दांची रूपे आढळतात. ‘बी.या.’ (बी.ए), ‘अजेंट’ (अजेंट), ‘आक्शीडेंट’ (अॅक्शीडेंट), ‘सिविल’ (सिव्हिल), ‘पोल’, ‘परमनंट’, ‘यप्लॉयमेंट’ (एम्प्लायमेंट), ‘कॉल’, ‘पार्टनर’, ‘मॉब’, ‘फॉरेस्ट’, ‘डायलॉग’, ‘टाईम किलिंग’, ‘इमेज’, ‘रिलेशन’, ‘फ्रस्टेशन’, ‘अनऑफिशियली’, ‘टॉयलेट’, ‘मॅनर्स’, ‘लव्हेबल’, ‘गर्लफ्रेंड’, ‘प्रेझेंटॅस’, ‘प्रपोजल’, ‘इन्सल्टिंग’, ‘बोल्ड’ इत्यादी शब्द निवेदनात व संवादात आढळतात.

‘उपल्या’ कादंबरीतही ‘रेक्टर’, ‘गेस्ट’, ‘रूमपार्टनर’, ‘निगेटिव्ह अप्रोच’, ‘अलाइड’, ‘प्रायव्हसी’, ‘डिस्टर्ब’, ‘थर्ड क्लास’, ‘एक्साईट’, ‘पर्सनल’, ‘फ्युचर’, ‘रिलिज’, ‘अॅबॉर्शन’, ‘कॉल’, ‘अॅक्टिव्ह’, ‘वेटिंग रूम’, ‘शेडयुल्ड टाईट’, ‘इन्सन्ट’ इत्यादी शब्दातून निवेदनात व संवादात ओघवतेपण निर्माण झालेला दिसतो.

‘हिंदू’ कादंबरीतही कथानकात वास्तवता निर्माण करण्यासाठी इंग्रजी शब्दांचा वापर केला आहे. ‘रिटायर’, ‘ओव्हर टेक’, ‘रेंज’, ‘डिस्टर्ब’, ‘फार्म हाऊस’, ‘अपसेट’, ‘एक्साईट’, ‘स्पिरिट’, ‘झामा’, ‘लव्ह गार्डन’, ‘आयविटनेस’, ‘वन्समोअर’, ‘आयडॉलॉजी’, ‘बेडरेस्ट’ इत्यादी शब्दांचा वापर करून त्यांनी निवेदनात गतिमानता आणली आहे. या शब्दांचा कादंबरीमध्ये इतक्या मिस्किलपणे वापर केला आहे की तो, इंग्रजी भाषेतील शब्द आहे हे जाणवत नाही. शब्दातील नेमकेपणामुळे आकलनात कोणतीही बाधा येत नाही.

७. नादानुकारी शब्द :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत ‘ऊरपूर’, ‘हूड-हूडी’, ‘कवा-कवा’, ‘किट-किट’, ‘डुगू-डुगू’, ‘डिंग -डॉंग’, ‘थै-थै’, ‘धो-धो’ इ. शब्द त्या त्या पात्रांशी एकरूप होताना दिसताना. ‘उपल्या’ कादंबरीत ‘थर-थर’, ‘टक-टक’, ‘धो-धो’, ‘रप-रप’ इ. नादयुक्त शब्द आढळतात. ‘हिंदू’ कादंबरीत मात्र असे शब्द फार कमी प्रमाणात आढळतात. उदा. ‘भराभर’, ‘मटकन’, ‘तटकन’ इ. शब्द येतात. अशा नाद

शब्दांच्या वापरामुळे निवेदनात कलात्मकता व कथानकातही प्रवाहीपणा आलेला जाणवतो .

८. म्हणी व वाक्प्रचार :

कादंबरीची भाषा अधिक प्रभावी आणि नैसर्गिक होण्यासाठी त्यात बोलीभाषेतील वाक्यप्रचारांचीही योजना केली जाते . या म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर शरणकुमार लिंबाळे यांनी कादंबरीत केलेला आहे . त्यामुळे व्यक्तिरेखांचा प्रभावही जाणवतो .

‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत ‘दुष्काळात तेरावा म्हैना’, ‘आमी सुळीला अन् हे पोळीला’, ‘दे माय धरणी ठाय’ इत्यादी म्हणींचा चपखलपणे वापर केला आहे . या म्हणीतून दलितपणाच्या वेदना, इतर जातीविषयीचा राग आणि ऐतखाऊ प्रवृत्तीविषयीचा उपरोधिकपणा स्पष्ट होत जातो .

अशाच इतर म्हणींचा वापर ‘उपल्या’ कादंबरीत आशय-प्रसंगानुसार केला आहे . उदा. ‘राईचा पर्वत करणे’, ‘घरचं खाऊन लष्कारच्या भाकरी भाजणे’, ‘मूग गिळून गप्प बसणे’, ‘आडात नाही तर पोह्यात कोठून येणार?’ ‘मढ्याच्या टाळूवरचे लोणी लुटणारे’, ‘म्हातारी मेल्याचं दुःख नाही पण काळ सोकावतोय’ इत्यादी म्हणी पहावयास मिळतात . यामधून ग्रामीण भागातील समाजचित्रण व व्यक्तिरेखेच्या अंतर्मनातील विचार प्रकट करण्यास मदत होते .

‘हिंदू’ कादंबरीत ‘पालथ्या घागरीवर पाणी’, ‘घरचे वासे उलटे फिरणे’ इत्यादी म्हणी आढळतात . ‘भिन्नलिंगी’ व ‘उपल्या’ या कादंबरीपेक्षा ‘हिंदू’ कादंबरीत म्हणींचा वापर कमी आढळतो .

भाषेला अधिक सौष्टव प्राप्त होण्यासाठी म्हणींच्या वापराबरोबरच शरणकुमार लिंबाळे काही वाक्प्रचारांचीही वापर करतात . त्यामध्ये ‘धाय मोकलून रडणे’, ‘अंगात सैतान संचारणे’, ‘इंगळ्या डसणे’, ‘चिंताग्रस्त होणे’, ‘अंगावर काटे येणे’, ‘पित्त खवळणे’, ‘तिरीमिरी होणे’, ‘गर्भगळित होणे’, ‘ठाण मांडून बसणे’, ‘काडी करणे’, ‘भडभडून येणे’ इत्यादी वाक्प्रचारामधून कादंबरीत आशयाला जिवंतपणा आला आहे . तसेच व्यक्तीरेखेच्या मनातील भावछटाही त्यामुळे स्पष्ट झालेल्या आहेत .

‘उपल्या’ कादंबरीत ‘काळजाचे ठोके चुकणे’, ‘नजरेत नजर मिळवणे’, ‘मेंदूला मुंग्या येणे’, ‘गर्दी बिथरणे’, ‘पापणीतलं पाणी पेटणे’, ‘नजरेत जाळ नाचणे’, ‘चक्रावून जाणे’, ‘राडा करणे’, ‘काढता पाय घेणे’, ‘भितीची लाट पसरणे’, ‘खळबळ करणे’, ‘जळून खाक होणे’, ‘मूर्च्छित पडणे’, ‘धाय मोकलून रडणे’, ‘डोळे पांढरे होणे’, ‘डोळ्यापुढे काजवे चमकणे’, ‘आकाश ठेंगणे होणे’ इत्यादी वाक्प्रचारातून चळवळीमधील वृत्ती प्रवृत्ती दिसून येते तर काही ठिकाणी संघर्षपूर्ण वातावरणाचे चित्रण आलेले दिसून येते, काही ठिकाणी हतबलताही दिसते .

‘हिंदू’ कादंबरीतही ‘हतबल होणे’, ‘डोळे पांढरे होणे’, ‘शोक अनावर होणे’, ‘डोळ्यापुढे काजवे पसरणे’, ‘डोळ्यावर कातडे ओढणे’, ‘वेदना चिघळणे’, ‘हातपाय गळाटणे’, ‘सुने सुने वाटणे’, ‘काटा काढणे’, ‘डोळ्यापुढे आंधारी येणे’, ‘पायाखालची जमीन घसरणे’, ‘तोंडचे पाणी पळणे’, ‘डोळ्यात पाणी तळपणे’, ‘गुप्त खलबत करणे’, ‘गलीत गात्र होणे’, ‘गदगदीत होणे’, ‘धूडकूस घालणे’ इत्यादी वाक्प्रचारांचा वापर झालेला आढळून येतो . लेखकाने अशयानुसार कलात्मकतेने म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर संवाद व निवेदनावेळी झालेला आहे . त्यामुळे कादंबरीतील भाषेला प्रवाहीपणा प्राप्त झालेला दिसतो .

१. रूपक, प्रतीक आणि प्रतिमांचा वापर :

लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांमधून रूपक, प्रतीक आणि प्रतिमांचाही वापर मोठ्या प्रमाणावर केलेला आढळतो . अशा रूपक, प्रतिमा, प्रतीकांच्या वापरामुळे अनुषांगिक अभिव्यक्तीला अधिक सामर्थ्य येते . असा वापर लिंबाळे करित असले तरी त्यात सरळपणा आणि साधेपणा अधिक जाणवतो . त्यामुळे अनुषांगिक प्रसंग-घटना, भाव-स्वभाव आणि वृत्ती-कृती थेट आशयाला भिडतात .

१.१ रूपक :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये पाना-पानावर रूपकनिर्मिती दिसून येते . आशयात लयबद्धता आणि काव्यात्मकता आढळते . त्यांनी वापरलेली रूपके दलित जीवनातील घटनांशी व वातावरणाशी एकरूप झालेली आहेत . ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत आपणास पुढील रूपके पाहावयास मिळतात . उदा . ह्या कैयेक झोपड्या,

म्हाताप्यागत चट्टा लावून धूर सोडत बैसलेल्या .(पृ.९), रत्नामाय एका दमात आग वकत हुती,दारूड्यानं असलं नसलं वकाव तसं (पृ.१०), सुमी दगडावाणी निगरगट्टी झालती(पृ.१२), लाकडाचं पीठ गळायचं,आसवं गळल्यावाणी (पृ.१६), खाटकानं गळा सोडविताना जशी गायीची धडपड व्हावी, तशी माय धडपडायची (पृ.१६), पँथर सडकेवर बसलेत,जणू हजारो सिंह जंगलातून हिथं बसलेत (पृ.३२), वेताळावानी फेर धरून नाचणाऱ्या झोपड्या (पृ.४०), तक्षशीला, नालंदा जशी एकदा जळत हूती आक्शी तसंआंबेडकर वाचनालय भस्म व्हत हूतं (पृ.५८), सुनसान झोपलेली माणसं शांत प्रेतागत(पृ.८२), घाम या रेस्ट हाऊसच्या भिंतीवर रक्ताच्या शिंतोड्यात साचलाय (पृ.१०६), मन आभाळावर पालीगत सरपटू लागतं .(पृ.११२) इत्यादी रूपकं कादंबरीत पहावयास मिळतात . या रूपकाद्वारे शरणकुमार लिंबाळेंनी दलित समजात घडणाऱ्या दैनंदिन घटना, त्यांच्या सोडवणूकीसाठी करावा लागणारा संघर्ष व दलितांची मानसिकता यामधून दिसून येते .

‘उपल्या’ कादंबरीमध्येही रूपकनिर्मिती झालेली आढळते . त्यामध्ये ‘मेणबत्तीसारखा थेंबाथेंबाने वितळू लागतो’ (पृ.१२), ‘बेसुमार दगडफेक व्हावी, तशी घोळक्यात गायिलेली गाणी खिडकीवर आदळत होती’ (पृ.१४), ‘रमाचा चेहरा आंबेडकरांच्या पुतळ्यात कोरलेल्या कणखरपणाचा आविष्कार वाटत होता’ (पृ.२९), ‘वडील एकाकी उभे होते, चितेसारखे’ (पृ.८१), ‘भावना माझ्या मांडीवर पहुडलेली, अजिंठ्यामधील सुंदर लेण्यासारखी’ (पृ.९१), ‘नजर, उग्र, उदास पाषाणासारखी वाटली’(पृ.१७२), वरीलप्रमाणे रूपक या कादंबरीत आढळतात ही रूपके कादंबरीत फक्त आशयाची घनता वाढविण्यासाठी येत नाहीत तर. या रूपकांच्या माध्यमातून शरणकुमार लिंबाळे यांनी वातावरणाची परिणामकारकता साधून कादंबरीला प्रखर समाजवास्तवाच्या पातळीवर आणलेले आहे .

हिंदू कादंबरीमध्येही आशयानुसार विविध रूपकांचा वापर केला गेलेला दिसून येतो . ‘क्षितीजाने जणू कूंकू लावले होते’ (पृ.१८), ‘चेहरा चितेसारखा जळत होता’(पृ.२४) , ‘रातकीडे जणू शोकगीत गात होते’(पृ.९), ‘दारात सोनाली उभी होती, पहाडासारखी’(पृ.९१), ‘शिक्षा भोगून सुटलेल्या कैद्यासारखे’(पृ.९९), ‘द्रोपदी

दगडीपुतळयासारखी निश्चल उभी होती' (पृ.१५५), 'गाव मात्र आंधळ्या धृतराष्ट्रासारखा पाहता होतो'(पृ.१५५), इत्यादी रूपकांमुळे कादंबरीत प्रसंगाचा नेटकेपणा व नेमकेपणा अधिक प्रभावी होत जातो .

९.२ प्रतिमा :

लिंबाळेंच्या कादंबऱ्यांमध्ये रूपकांप्रमाणेच निवेदनात व संवादात भावनिक सूर प्राप्त करून देण्यासाठी, काही वेळेस निवेदकाचा दर्शनबिंदू अर्थपूर्ण बनविण्यासाठी तसेच पात्रांची मनोवस्था साकार करण्यासाठी विविध प्रतिमांचा वापर केलेला आढळतो .

'भिन्नलिंगी' कादंबरीत 'वांझ आभाळ', 'पंक्चरलेली माणसं', 'फोफीस भाजल्यावणी', 'तुटणारी उल्का', 'कोसळता कडा', 'आग ओकणे', 'रात्र रडलेली', 'रंडमुंडीवाणी अंधार', 'दगडांचा पाऊस', 'निखळणारी उल्का', 'आगीचा नाच', 'कोळ्याचे जाळे', 'विधवा अंधार', 'वांझ स्त्रीच्या गर्भासारखा ओसाड', 'चिडीचूप काळोख', इत्यादी प्रतिमा आढळतात . अशा प्रतिमा वापरामुळे प्रसंगातील नेटकेपणा व नेमकेपणा अधिक प्रभावी होत जातो आणि भाषेला सौंदर्य प्राप्त होते .

'उपल्या' कादंबरीमध्येही प्रतिमांचा वापर अधिक जाणवतो . 'प्रश्नांचा धनुष्यबाण', 'आवाज तलवारीसारखा', 'विजेची वेदना', 'अंधाराने गिळणे', 'गिधडांचा थवा', 'काळेकुड्ड ढग', 'वाळूचा किल्ला', 'उध्वस्त धर्मशाळा', 'फाटकी माय', 'अंड्यातील पिल्लू', 'संगिनिसारखी नजर, इत्यादी प्रतिमांचा वापर करून वातावरण निर्मिती केलेली आढळते . 'हिंदू' कादंबरीत 'मन वजासम', 'सभा उसळलेल्या दर्या सारखी', 'भरल्या बाजारासारखे', 'गर्भातील काळोख', 'काळोख सर्पासारखा', 'चेहऱ्यावर स्मशान', 'चळवळीतील बांडगूळ', 'तुटलेला पतंग', 'वाडा कारागृहासारखा', 'दिवस धोंड्यासारखा', 'हात नागफण्यासारखा', 'थोबाड ट्रकसारखे', 'भगवे वादळ', 'जखमी चेहरा', इत्यादी प्रतिमांचा कल्पकतेने वापर केलेला आहे . या प्रतिमामधून सर्वसामान्य दलितांच्या जगण्यातील वेदना आणि ग्रामीण दरिद्री जीवनातील आशय स्पष्ट होतो . तसेच पात्रांच्या दैनंदिन जीवनातील विविध प्रश्नांची मांडणी लेखकाने या प्रतिमांचा वापर करून प्रभावीपणे केलेली दिसते .

९.३ प्रतीक :

प्रतीकांची निर्मिती ही मानवी मनाची सतत चालणारी नैसर्गिक क्रिया आहे . रूपक आणि प्रतिमा यांना प्रतिनिधिक स्वरूप देण्याकडे प्रतीकांचा कल असतो . शरणकुमार लिंबाळेंनी रूपक, प्रतिमांप्रमाणेच प्रतीकांचाही मोठ्या प्रमाणात वापर कादंबरीत केलेला आहे . 'भिन्नलिंगी' कादंबरीत पुढीलप्रमाणे प्रतीक पहावयास मिळतात . 'जणू मृत्यूची कराल एकेक दरीच'(पृ.२१), 'महापालिकेची संडास म्हणजे पुराणातील नरक' (पृ.२३), 'जणू एक असंतुष्ट राष्ट्र जात आहे असं वाटतं'(पृ.२५), 'राम एक निष्कलंक चारिज्य, वेदनेचा वणवा'(पृ.३८), 'राम सोललेल्या धडावानी रक्तबंबाळ मनाचा' (पृ.४३), 'पांढऱ्या ढगागत पिसाट निगून जातूया'(पृ.७४) इत्यादी प्रतीके वापरून कादंबरीत वातावरणनिर्मिती केलेली दिसून येते .

'उपल्या' कादंबरीतही लिंबाळेंनी सूचकता निर्मितीसाठी विविध प्रतीके वापरली आहेत . 'आवाज अंधाराला डंख मरत होता'(पृ.१०), 'बैठक वाळूच्या किल्यासारखी मोडली'(पृ.२५), 'गर्दी पुरासारखी ओसरत होती'(पृ.२७), 'विद्यार्थी धरण फुटाव तसे पोलिस चौकीकडे जात होते'(पृ.२८), 'आवाजातला संयम, मंदिराच्या गाभाऱ्यात घंटानाद पसरावा तसा'(पृ.२९), 'त्यांचं येणं दुःखाच्या हजारो पावलासारखं होत'(पृ.५७), 'चेहऱ्यावर चिंता जळत होती'(पृ.६२), 'वादळ पावसात घटं मोडलेल्या पाखरासारखी अवस्था'(पृ.८२), 'कविता म्हणजे अगणित नागांनी फुत्कारलेल्या फण्यांची रांग आहे'(पृ.९१), 'शरीर पिसासारखं हळकं होत होत'(पृ.११२), 'सतारीच्या तारा छेडल्यागत नशा शरीराला छेडीत होती आकाशात संथपणे विहरणाऱ्या पक्षासारखं मन अलगदपणे बागडत होत' (पृ.१२०)

'हिंदू' कादंबरीमध्येही विविध प्रतीकांचा वापर केला आहे . तो पुढीलप्रमाणे 'ती दवासारखी पापण्यावर पसरली होती' (पृ.९), 'मन मैल्यानं तुडूंब भरलं होतं' (पृ.१५), 'हसणं बिअरसारखं फसफसत होतं' (पृ.१७), 'शरीराचा चिखल झाला होता' (पृ.१९), 'शरीराला कोंब फुटू लागले' (पृ.२३), 'चेहरा गलोगलीत ताणलेला' (पृ.२५), 'मस्तक पू भरल्यागत ठसठसत होत' (पृ.३३) 'कान महारवाड्याकडं झोका घेत रहायचा'(पृ.५१), 'पकडलेल्या तितरासारखी अवस्था' (पृ.५९), 'काळोख आगीनं

न्हाऊन निघाला होता' (पृ.६२), 'चेहऱ्यावर काळ्याकुड्ड ढगांनी गर्दी केली होती' (पृ.६३), 'गावातलं गाणं मुकं झालं होतं'(पृ.६५), 'वातावरण दूध नासावं तस नासलं' (पृ.६७), 'भिंतीवरून पडून फूटलेल्या आरशासारखी तिच्या मनाची अवस्था' (पृ.९७), 'तिच्या शरीराचा स्पर्श उदासारखा त्याच्या शरीरात दरवळत होता' (पृ.१००) इत्यादी प्रतीकांचा वापर 'हिंदू' कादंबरीत आढळतो. अशा प्रतीकांच्या वापरामुळे कादंबरीतील प्रसंगामध्ये लेखकाने सूचकता निर्माण केली आहे.

वरीलप्रमाणे रूपक, प्रतिमा व प्रतीकांच्या वापरामुळे कादंबरीमधील अनुषंगिक प्रसंगातील नेटकेपणा व नेमणेकपणा अधिक प्रभावी होत जातो. कादंबरीमध्ये भावनिकता निर्माण करण्यासाठी लेखकाने कल्पकतेने यांचा वापर केलेला दिसून येतो.

१०. शिष्यांचा वापर :

कादंबरीतील पात्र आणि प्रसंगातील भावनाभिव्यक्ती आणि वातावरण निर्मितीसाठी लिंबाळे त्या त्या पात्रांची कृती-वृत्ती, राग-लोभ, विशिष्ट लकबीतून शिष्यासदृश शब्दातूनही व्यक्त करतात.

'भिन्नलिंगी' कादंबरीमधून अशा शिष्यासदृश शब्दांचा वापर अधिक प्रमाणात झालेला दिसून येतो. उदा. 'तांबलल', 'तुझ्या मायची भाड', 'त्येची आसली नसली निजवली', 'भडव्याने', 'हिजडे', 'चुट ना मूट', 'गांडू मादरच्योद', 'बायकू रस्त्यावर वडली', 'झॅट', 'आयला घोडा लावला', 'गेंड्याची अवलाद' इत्यादी अनेक शब्दातून त्या-त्या पात्रांबद्दल चीड व्यक्त होते. त्यातून त्या व्यक्तिरेखांची स्वभाववृत्तीही दर्शित होते. त्यांच्या 'उपल्या' मध्येही 'साला', 'रास्कल', 'हिजडा लागू दे', 'भडव्या अशा स्वरूपाच्या शिष्या पहावयास मिळतात. तसेच 'हिंदू' मध्येही 'मादरच्योद साला' इत्यादी स्वरूपाच्या शिष्यामधून प्रसंगातील भावाभिव्यक्ती व्यक्त होताना दिसून येते. त्यातून समाजवास्तवही दिसून येते.

११. तिबकन्न व उपरोधपूर्ण भाषा :

'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' आणि 'हिंदू' या कादंबऱ्यामध्ये उपरोधपूर्ण भाषाशैली दिसून येते. अशा निवेदनातून बदलत्या समाजव्यवस्थेतील विषयीची जाणीव होते. तसेच व्यक्तीचित्रणही ठळक होते. 'भिन्नलिंगी' कादंबरीत प्रा.कांबळे सवर्ण

वस्तीत राहून दलितांवरील आपले प्रेम व्यक्त करतात . स्वतः दलित असताना सवर्ण वस्तीत राहून दलितांची चळवळ चालवितात . याविषयी उपरोधिकपणे बोलताना राम म्हणतो, “या झोपड्यात त्यांना टेबल-खुर्ची कुठे ठेवता आली असती? या गळक्या झोपड्यात त्यांची भारी पुस्तकं अन् मौल्यवान कपडे कशी सांभाळता आली असती? या घाणेरड्या माणसात कांबळे वहिनी कशा राहिल्या असत्या? इथल्या चिखला मातीत यांचे पॉलिशलेले बूट घाण झाले असते . त्यांचे इस्त्रीचे कपडे मळले असते .”^{१२} अशाप्रकारे उपरोधिक भाषेचा प्रत्यय ‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत येतो . अशाप्रकारची उपरोधिक भाषा उपल्या कादंबरीमध्येही आढळते . ‘उपल्या’मध्ये मंत्रीपद गेल्यानंतर मिलिंदविषयी बोलताना त्याच्या कार्यकर्त्यांच्या बोलण्यात उपरोधिकपणा जाणवतो . “आता साहेबांना कोण विचारतंय? सत्ता होती, तेव्हा आमची कामं केली नाहीत . आता तर सत्ता नाही . तो आमची कसली कामं करणार? त्याला कोण भेटतं?”^{१३} अशा वाक्यातून कार्यकर्त्यांच्या मनातील राग वेगळ्या भाषाशैलीतून दिसून येतो . अशीच भाषाशैली ‘हिंदू’ कादंबरीतही आढळते . ‘हिंदू’ कादंबरीतील नरेंद्र पाटील दलितांना त्यांच्या नवीन घराविषयी बोलताना टोमणा मारतो, “आम्ही तुमच्या झोपड्या जाळल्या म्हणून तुम्हाला नवीन घरं मिळाली . आता तुम्ही आमची घरं जाळा म्हणजे आम्हाला नवीन घरं मिळतील .”^{१४} अशा विविध प्रसंगातून लेखकाने उपहासगर्भ, नर्मविनोदी अशा उपरोधिक भाषेचा विविध प्रसंगानुसार कादंबऱ्यांमध्ये वापर केला आहे . यामुळे प्रसंगांचा भेदकपणा व भाषाशैलीमधील विविधता दिसून येते .

१२. भाषेची काव्यात्मकता :

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीमधील भाषाशैलीचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या भाषेतील काव्यात्मकता . काव्यात्म भाषेमुळे कादंबरीतील निवेदनाला भावनिक सूर निर्माण होतो . त्यामुळे कादंबरीतील घटना किंवा प्रसंग अधिक गडद होतात . लिंबाळेच्या कादंबरीतील काव्यात्मक निवेदनामुळे कादंबरी अधिक वाचनीय बनली आहे . त्यांच्या कादंबरीत काही काव्यपंक्तीही पहावयास मिळतात .

‘भिन्नलिंगी’ कादंबरीत काव्याचा योग्य वापर करून त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या भावना सांगितल्या आहेत . एका कार्यकर्त्यांच्या मनातील अस्वस्थता ते व्यक्त करतात .

“एकीकडं महात्मा फुले आणि एकीकडे गजरा
कुणाचे ओझे अधिक?
जोखायचे का तराजूत?
पत्नीचे रूसणे अन् कार्यकर्त्यांशी चर्चा
काय काय ऐकायचे.”^{१५} या ओळीतून त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या भावना
आत्मनिवेदनात्मकरीतीने मांडल्या आहेत .

‘उपल्या’ कादंबरीतही लेखकाने कथानकाची परिणामकारकता
वाढविण्यासाठी काव्याचा वापर केला आहे . खालील काव्यातून दलितांवरील हल्याविषयी
आपल्या भावना व्यक्त करताना लेखक लिहितो-

“स्वातंत्र्य म्हणजे जीव आणि जीवनाचा सन्मान,

देश स्वतंत्र झाला,

मुसलमानांवर हल्ला झाला .

राष्ट्रपित्याचा खुन झाला .

ब्राह्मणांवर हल्ला झाला .

दलितांनी गावकी नाकारली,

दलितांवर हल्ला झाला .

भारत माझा देश

देश एक हल्ला झाला .”^{१६} या काव्यपंक्तीतून देशातील अराजकता

लेखकाने नेमकेपणाने चित्रित केली आहे . तसेच दलितांच्या हल्याविषयी सांगताना ते
म्हणतात -

“दलितांनी जमिनीवर कब्जा केला .

त्यांच्यावर हल्ले झाले .

दलितांनी सत्तेवर अधिकार सांगितला .

त्यांच्यावर हल्ले झाले .

दलितांनी संपत्तीवर हक्क सांगितला .

त्यांच्यावर हल्ले झाले .

दलितांनी हल्ले केले .

तसे सारे शांत झाले . ”१७

या काव्यपंक्तीतून दलितांनी अन्यायाविरुद्ध विद्रोह पुकारल्यानंतर सवर्णांनी कसे अन्याय करणे बंद केले याचे विवेचन येते . दलितांना जागृत करण्याचे कार्य या काव्यपंक्तीमुळे साध्य होते .

‘हिंदू’ कादंबरीतही लिंबाळेंनी विचारपूर्वक चिंतनात्मक काव्याची मांडणी केलेली आहे . एका कार्यकर्त्याच्या मनातील विचार प्रकट करताना ते म्हणतात-

“माझ्या विवेकाला विज्ञानाची जोड मिळू दे .

माझ्या विकृतीला संस्कृतीची जोड मिळू दे .

माझ्या संस्कृतीला स्वार्थाची कीड लागू दे .

माझ्या स्वार्थाला चळवळीचे स्वरूप येवू दे . ”१८

यामधून कार्यकर्त्यांच्या मनातील स्वार्थी भावनेचे चित्रण लेखकाने कल्पकतेने केले आहे .

तर पाण्याविषयीच्या काव्यात ते लिहितात,

“पाण्या तुझा रंग कसा?

ब्राह्मणानांने हात लावला तर तीर्थासारखा

महाराने हात लावला तर विटाळासारखा

पाण्या तुझा रंग कसा? ”१९

वरील काव्यपंक्तीतून लेखकाने संस्कृती व वर्णव्यवस्था याविषयी नेमक्या शब्दात आपल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत . त्याचबरोबर त्यांच्या मनातील उपहास व उपरोध लक्षात येतो .

अशा स्वरूपाच्या काव्यपंक्ती वापरल्यामुळे कादंबरीतील भाषेला काव्यत्मक स्वरूपाचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसतो . त्यामुळे कादंबरी वाचनीय बनली आहे . काव्यामध्ये सामाजिकता व चिंतनात्मकताही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते .

अभ्यास :

एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीची भाषा साधी, सोपी, सरळ अनुषंगिक वातावरणाचा पूर्णत्वाने स्वीकार करणारी आणि म्हणूनच ओघवती आहे . ती

सांगते कमी आणि सूचवते अधिक अशी आहे. याचा अनेक वेळा प्रत्यय येतो. ती पाल्हाळपणापासून अधिक दूर, रूपक, प्रतीक, प्रतिमांचा वापर करणारी आणि घटना प्रसंगाचा अन्वयार्थ लावणारी आहे. त्यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा ह्या निवेदनाबरोबरच संवादातूनही उभ्या राहतात. एकूणच दलित चळवळीमधील विविध घटना चित्रित करताना ते विविध संमिश्र भाषिक रूपांचा वापर करतात व कथानकाचा प्रभाव अधिक वाढवितात. त्यांनी कादंबरीत बोलीभाषेचा वापर केला आहे. त्याचप्रमाणे इंग्रजी शब्दांचा वापरही झालेला दिसून येतो. 'उपल्या' कादंबरीमध्ये दैनंदिनीवजा लेखनामुळे कादंबरीतील प्रसंग व आशय ठळक होतात. तसेच 'हिंदू' कादंबरीत जलस्यामधील संभाषणे वेगळ्या टाईपमध्ये दिल्यामुळे आशय गडद होतो. वाचकांच्या अधिक लक्षात राहतो. दलित जीवनातील रूपके व प्रतिमा वापरल्यामुळे कादंबरीतील आशयाला जिवंतपणा आलेला आहे. एकूणच शरणकुमार लिंबाळे यांनी आपल्या कादंबरीमध्ये विविध भाषाशैलीचा वापर केलेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

१. नेमाडे भालचंद्र - 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती १९९८, पृ. १५
२. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९९१, पृ. १६
३. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९८, पृ. २७
४. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००३, पृ. १६

५. हस्तक उषा - 'कादंबरी आणि मराठी कादंबरी', सहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ.१९९२ पृ.४०, ४१
६. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी', उनि. पृ.२४
७. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या', उनि. पृ.९२
८. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू', उनि. पृ.१२०
९. रमेश धोंगडे - 'दलित आत्मचरित्रे : साहित्य आणि समाज', मधुराज पब्लिकेशन, पुणे, प्र.आ.१९९२, पृ.३९
१०. विलास थोरात - 'अस्मितादर्श', एमेजू, २००६, पृ.२५
११. कृ.पा.कुलकर्णी - 'मराठी व्युत्पत्तिकोश', लेखन वाचन भांडार, पुणे, द्वितीय आवृत्ती १९६४ पृ.७७७
१२. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी', उनि. पृ.१७
१३. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या', उनि. पृ.१७१
१४. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू', उनि. पृ.८७
१५. शरणकुमार लिंबाळे - 'भिन्नलिंगी', उनि. पृ.९९
१६. शरणकुमार लिंबाळे - 'उपल्या', उनि. पृ. ३२
१७. तत्रैव - पृ.६६,
१८. शरणकुमार लिंबाळे - 'हिंदू', उनि. पृ.३२
१९. तत्रैव - पृ.१०७